

11.Yüzyılda Hangi Oğuz Diyalektleri Vardı?

Gürer Gülsevin*

Öz

Divânu Lugâti't-Türk'ü yazan Kâşgarlı Mahmut, 11. yüzyılda konuşulan Türk diyalektleri (Oğuz, Kıpçak, Uygur, Argu, Çiğil ... vs.) hakkında son derece değerli bilgiler vermiştir. O dönemdeki Türk diyalektleri üzerine çalışan birçok bilim adamı Kâşgarlı Mahmut'un Oğuzca, Kıpçakça, Arguca vs. olduğunu bizzat kaydettiği özellikleri değerlendirmektedirler. Oysa bu, doğrunun kendisini değil, sadece bir bölümünü temsil eder. Biz bu çalışmada başka bir varsayıma dayanarak Kâşgarlı Mahmut'un 'Oğuzcadır' kaydı düşmediği bölümlerde de Oğuzca özellikler bulmaya çalıştık. Makalede önce varsayımımızı açıklayacağız. Daha sonra o varsayıma dayanarak Divânu Lugâti't-Türk'te Oğuzca olabilecek diğer özellikleri belirlemeye çalışacağız. En sonunda da belirlenecek Oğuzca özelliklere dayanarak 11. yüzyılda ne türlü Oğuz diyalektlerinin yaşamakta olduğu hususunda görüşlerimizi söyleyeceğiz.

Anahtar Kelimeler

Oğuzca, Oğuz diyalektleri, Kâşgarlı Mahmut, 11. yüzyıl Türk diyalektleri, karşılaştırmalı Türk diyalektleri.

* Prof. Dr., Ege Üniversitesi, Türk Dünyası Araştırmaları Enstitüsü, Türk Dili ve Lehçeleri Ana Bilim Dalı- İzmir/ Türkiye
gurergulsevin@gmail.com

GİRİŞ

8. yüzyılda Türk Kağanlığı döneminden kalan bengu taşlardan başlayarak Türk dilinin gelişmiş edebî dilini bugüne kadar izleyebilmekteyiz. Orhun Anıtları'ndaki edebî dil, alfabeleri ve söz varlıkları değişse de 11. yüzyılın sonuna kadar devam etti. Köktürkçe ile Uygurca, Uygurca ile Karahanlıca arasındaki farklıklar yok denecek kadar azdı. Her ne kadar Orhun Anıtlarının dili o günkü ortak edebî yazı dilini temsil ediyor olsa bile, farklı Türk diyalektlerinin de o dönemde var olduğu anlaşılmaktadır. Köktürk edebî yazı dilinde Oğuzca unsur olarak kabul edilebilecek çeşitli özellikler üzerine de çalışmalar yapılmıştır (Korkmaz 2013: 41-55).

11. yüzyılda aynı yazı dilinin devamını Karahanlıca olarak görmekteyiz. Yusuf Has Hacip, Kutadgu Bilig adlı eserini o edebî dille yazmıştır. Karahanlıca döneminin bir diğer eseri olan Divânu Lugâti't-Türkü yazar Kâşgarlı Mahmut, Karahanlı yazı dilini, yani o günkü adıyla Türk dilini temel almışsa da, 11. yüzyılda konuşulan Türk diyalektleri (Oğuz, Kıpçak, Uygur, Argu, Çiğil ... vs.) hakkında da son derece değerli bilgiler vermiştir.

Kâşgarlı Mahmut'un diyalektler üzerine verdiği bilgiler çeşitli araştırmacılar tarafından incelenmiştir. Robert Dankoff ve James Kelly 2 ciltlik tercümelelerinden sonra eserdeki kelimelerin sözlüğünü 3. cilt olarak yayımlamışlardır. 3. ciltte ayrıca çeşitli dizinler de konulmuştur. Bu dizinlerden biri de eserde herhangi bir diyalekte ait olduğu kaydedilen unsurların bulunduğu bölümdür (1984, III: 275-288). Bulgarca olarak gösterilen unsurları Pritsak değerlendirmiştir (1959). Doerfer, Kâşgarlı Mahmut'un Arguca için verdiği bilgileri inceleyerek bugün yaşayan Halaçça ile ilişkileri üzerinde durmuştur. İncelemesinin sonucunda belirlediği ortaklıklara dayanarak Halaççanın "Yeni Arguca" olduğuna hükmetmiştir (1987). Doerfer'in, Halaççanın Yeni Arguca olduğu inancına katılmayanlar da vardır (Gülsevin 2008b). Günümüz Kıpçakçasıyla mukayeseyi Funda Toprak yapmıştır (2003). 11. yüzyılda Kıpçakların dili üzerine sunduğu bildiride Rysbek Alimov Kâşgarlı Mahmut'un verilerine dayanarak ses, şekil ve söz varlığı bakımından tespitlerde bulunmuştur (2008). Kençeklerin Türk olmadıkları yolunda araştırmacıların yazdıkları üzerine Bilgehan Atsız Gökdağ eleştirilerini yayımlamıştır (2007). Galip Güner ise Kençekçe olarak kaydedilen bazı kelimelerin Altay dillerindeki karşılıklarını değerlendirerek birçoğunun yabancı kaynaklı olmadığını görüşüne varmıştır (2009). Eserdeki söz varlığı ile günümüz Uygur

ağızları da Erkin Emet tarafından karşılaştırılmıştır (2008). Çiğil lehçesi ve Karahanlı yazı dili ilişkisi Akartürk Karahan tarafından çalışılmıştır (2008). Kaşgarlı Mahmut'un herhangi bir diyalekt için verdiği bilgiler arasında açık olmayan veya çelişkili görülen bazı durumlar üzerine de Claus Schönig değerlendirmeler yapmıştır (2004).

11. yüzyıldaki Türk diyalektleri üzerine çalışan birçok bilim adamı Kâşgarlı Mahmut'un verdiği bilgileri kullanmakta, o bilgileri temel almaktadır. Tahsin Banguoğlu Kâşgarlı Mahmut'un Oğuzca olduğunu belirttiği 265 kelimeyi dikkate sunmuştur (1960). Robert Dankooff ve James Kelly diyalektler için hazırladıkları dizinde Oğuzca olarak kaydedilmiş olan kelimeleri de listelemişlerdir (1984, III: 279-282). Zeynep Korkmaz bu konuda en fazla çalışmıştır (1972). M. Selda Çoban çalışmasında sadece 'Oğuzca' kaydı bulunan verileri incelemiştir (2004). Akartürk Karahan da "*Divânu Lugâti't-Türk'e Göre 11. Yüzyıl Türk Lehçe Bilgisi*" başlıklı çalışmasında Kâşgarlı Mahmut'un verdiği diyalekt bilgilerini ayrıntılarıyla sınıflandırarak ortaya koyarken, Kâşgarlı Mahmut'un lehçelerle ilgili bizzat hüküm bildirdiği yerleri kullanmıştır (2013). Zengin bir literatür oluşturan bu çalışmalar, Zeynep Korkmaz'ın son kitabında ayrıntılı olarak değerlendirilmiş ve yorumlanmıştır (2013).

Gülsüm Killi de Kâşgarlı Mahmut'un eserindeki diyalekt bilgileri üzerine yapılanları değerlendiren bir makale yayımlamıştır (Killi 2008). O makalede Divânu Lugâti't-Türk'te diyalektlere ait olarak kaydedilmiş bilgiler hakkında araştırmacıların söylemiş oldukları da sistemli bir şekilde değerlendirilmiştir.

Divânu Lugâti't-Türk'teki diyalektler üzerine çalışanlar, büyük çoğunlukla, Kâşgarlı Mahmut'un eserinde Oğuzca olduğunu bizzat kaydettiği özelliklere dayanmaktadırlar. Oysa bu, doğrunun kendisini değil, sadece bir bölümünü temsil eder. Çünkü Kâşgarlı Mahmut'un diyalektler ile ilgili verdiği bilgiler karşılaştırmalı yöntemlerle incelendiğinde daha birçok özelliğin de eserin içinde saklı vaziyette durduğu görülür.

Biz de Divânu Lugâti't-Türk'te 'Oğuzcadır' denilen veya Oğuzca olduğu kaydedilmemiş olan verilere karşılaştırmalı olarak bakıp 11. yüzyıl Oğuzcasının özelliklerini yorumlamaya çalışmıştık (Gülsevin 2008a). O bildiride, 11. yüzyıldaki Oğuzca özelliklerin sadece Kâşgarlı'nın Oğuzca olarak kay-

dettiği unsurlardan ibaret olmadığı; Kâşgarlı'nın 'Oğuzcadır' kaydı düşmediği birçok özelliğin de Oğuzca olması gerektiği sonucuna varmıştıık.

Divânu Lugâti't-Türk'ü çeşitli araştırmacılar çeşitli dillere çevirerek yayımlamışlardır. Besim Atalay'ın çalışması bugüne kadar Türkiye'de kullanılageldiği gibi, başka dillere yapılan bazı çevirilerde de temel alınmıştır (Atalay 1939-1941). Eserin İngilizceye çevirisini ise Robert Dankoff ve James Kelly yapmıştır (1982, 1983, 1984). Türkoloji araştırmalarında bugün için en güvenilir çeviri Dankoff-Kelly yayımı kabul edilmektedir. Son yıllarda Türkiye'de 2 yeni çeviri hazırlandığı ve Türk Dil Kurumu'nda baskı aşamasında oldukları bilinmektedir. Bunlardan biri Ahmet Bican Ercilasun ve Ziyat Akkoyunlu, diğeri ise Mustafa S. Kaçalın tarafından hazırlanmıştır. Biz bu çalışmamızda Mustafa S. Kaçalın tarafından hazırlanan ve 2008 yılında tarafımıza da verilen "Kâşgarlı Mahmud, Diwanu Lugâti't-Türk, Türk Dilleri Divanı" başlıklı yayımlanmamış çalışmadaki çevirileri esas aldık. Örneklerin geçtiği yerleri elyazması nüshadan gösterdik

11. yüzyılda Oğuzcanın diyalektlerine ulaşabilmek için makalemizi şu planda sunacağız:

I. *Kâşgarlı Mahmut'un Eserinde Diyalektler Hakkındaki Bilgileri Hangi Şekillerde Buluruz?*

II. *11. Yüzyıldaki Oğuz Diyalektlerinin Belirlenebilen Özellikleri Nelerdir?*

III. *Divânu Lugâti't-Türk'ten Tespit Edilebilen Özelliklere Bakıldığında, 11. Yüzyılda Ne Türü Oğuz Diyalektleri Vardı?*

Divânu Lugâti't-Türk'te o dönemdeki diyalektler hakkında hangi bilgilerin verildiği sorusunu cevaplamadan önce, Kâşgarlı Mahmut'un eserinde diyalekt bilgileri ne şekilde verilmiştir, başka ne türde karşılaştırmalarla diyalekt bilgilerine ulaşılabilir?" sorusunu çözmemiz gerekir:

I. KÂŞGARLI MAHMUT'UN ESERİNDE DİYALEKTLER HAKKINDAKİ BİLGİLERİ HANGİ ŞEKİLLERDE BULURUZ?

1. Kâşgarlı Mahmut eserini, 11. yüzyılın edebî yazı dili olan Hakaniye Türkçesini temel alarak yazmıştır. Ancak, eserinin başlarında "Diyalektlerin Değişiklikleri Üzerine Söz" başlığı altında Türk diyalektleri arasındaki ses ve

şekil farklılıkları hakkında özel bir bölüm koyarak, ayrıntılı bilgiler vermiştir:

Oğuzlarla onlara yakın olanlar, kelimedeki /t/ ünsüzünü /d/ ünsüzüne çevirirler. Türklerin geneli deveye **tewey** derken bunlar **devey** derler.. (Yazma 13b);

Yagma, Tuhsı, Kıfçak, Yabaku, Kay, Çömül ve Oğuzlar, birbirlerine uygun olarak /d/ ünsüzünün her zaman /y/'ye çevirirler ve hiçbir zaman /d/ ile söyleyemezler. Örnek olarak 'kayın ağacı'na bunlardan başkası kadıı, bunlar kayıı derler... vs.). (Yazma 14a)

2. Ayrıca, sözlükte kelimeler anlamlandırılırken de, yeri geldikçe diyalektler arasındaki farklılıklara değinilmiş ya da o kelimenin ait olduğu diyalekt belirtilmiştir. İkinci olarak da, kelimeleri verirken, eğer belirli lehçe/lehçelere ait ise (eserin muhtelif yerlerinde) açıklama yapar:

köpçük: Oğuz lehçesinde 'eyer yastığı' (Yazma 120b); **başak**: Çiğil lehçesinde 'ayakkabı'. Oğuzlarla Kıpçaklar bir /mim/ getirerek **başmak** derler. (Yazma 95b)

3. Eğer Kâşgarlı Mahmut madde başında verdiği kelime için ayrıca bir açıklama yapmamışsa, o kelime bütün Türk diyalektlerinde ortak olarak kullanılmaktadır: **baş**: 'baş' (yazma 255b). Bundan dolayı Oğuzcada da aynı şekillerin varlığı kabul edilebilir. Nitekim Doerfer de Arguca verileri incelediği makalesinde, sadece Arguca olarak kaydedilenleri kullanmamış; Kâşgarlı Mahmut'un özel bir açıklama yapmadığı bütün durumların aynı zamanda Argucayı da temsil ettiğini düşünerek o tür verilerden istediklerini de listesine eklemiştir (Doerfer 1987).

4. Yukarıdakilerin dışında da Oğuzca hakkında bilgi sahibi olabileceğimiz kayıtlar vardır. Bu maddede ele alacağımız Oğuzca unsurlar, daha önceki araştırmacılarca kullanılmamış olan ve bizim aşağıda açıklayacağımız varsayıma dayanarak ulaşılabilecek verilerdir. Makalede kullanacağımız malzemenin büyük çoğunluğunu da bu varsayıma dayanılarak tespit edilecek olan veriler oluşturacaktır. Bu varsayım şudur: Yukarıdaki 3 maddede sıralananlar dışında da, bazı karşılaştırmalara dayanarak 11. yüzyıl diyalektleri hakkında veriler elde edebiliriz. Örneğin Kâşgarlı Mahmut madde başı olarak *telü* kelimesini verdiğinde Oğuzca olduğunu da belirtmiştir:

telü : Oğuz lehçesinde ‘ahmak’. (Yazma 274b)

Yani Kâşgarlı Mahmut’a göre *telü* kelimesi Oğuzcadır. Bu bütün araştırmacılarca ulaşılmaya kolay bilgilerdendir, çünkü açıkça belirtilmiştir. Biz Kâşgarlı Mahmut’un verdiği bu bilgiyi doğru kabul edersek (ki herkesçe doğru kabul ediliyor), şöyle bir varsayımda bulunabiliriz: *telü* kelimesi Oğuzca ise, Divânu Lugâtü’t-Türk’te yazılmış manzumelerde, atasözlerinde vs. *telü* kelimesi geçenler, Oğuzların cümleleri olmalıdır. O tür cümleler Oğuzcaya ait olduğuna göre, 11. yüzyıldaki diyalektleri incelerken Oğuzca malzeme içinde değerlendirilebilir.

Aynı mantık ve varsayımla bir başka örnek: Madde başı olarak *âk* kelimesi “*beyaz*” anlamı ile Oğuzca olarak kaydedilmiştir:

âk: Oğuz lehçesinde ‘ak, her şeyin beyaz olanı’. Öbür Türk kabilelerinde at renkleri arasında söylenir ve ‘boz at’ anlamında *âk* at denir; *âk* sakal er: Oğuz lehçesinde ‘saçı sakalı ağarmış adam’. (yazma 27a)

Başka bir yerde “*beyaz*” anlamında *ürüñ* kelimesi açıklanırken Oğuzların bunun yerine *ak* kelimesini kullandıkları belirtilmiştir (Yazma 40a). Yani, Kâşgarlı Mahmut 11. yüzyılda “*beyaz*” anlamında iki ayrı söz olduğunu, Oğuzların *âk* kelimesini, diğerlerinin ise *ürüñ* kelimesini kullandığını ifade etmiştir. Biz, eserin başka yerlerinde atasözleri, manzumeler verilirken *ürüñ* kelimesinin geçtiği yerleri bulduğumuzda, o cümlelerin Oğuzca olamayacağını hükmen kabul etmek durumunda oluruz. Başka bir deyişle, eserde “*beyaz*” anlamında *âk* kelimesinin kullanıldığı atasözleri, manzumeler varsa, onlar da doğal olarak Oğuzca kabul edilmelidir. Bu mantığın gerekçeleri 2008 yılında sunduğumuz bildiride ayrıntılı olarak tartışılmıştı.

Yukarıda sayılan ilk iki madde hemen hemen bütün araştırmacılar tarafından bilinir ve kullanılır. Dördüncü madde ise bizim varsayımımızdır. Bu dört madde bir arada değerlendirildiğinde Oğuzcanın özelliklerine ulaşabileceğimizi düşünürken, birbiriyle çelişen, birbirine ters düşer gibi görülen yüzlerce örnekle karşılaşırız. Sadece birkaç tanesi:

Kelime başında b- / m- meselesi: Çağdaş Türk yazı dilleri ve diyalektlerinde *ben - men* (b/m) karşıtlığını Kâşgarlı Mahmut 11. yüzyılda tespit etmiş ve yorumlamıştır. Verdiği bilgiler şunlardır:

Kelimenin başında bulunan /m/ harflerini Oğuzlar, Kıpçaklar Suvarlar /b/’ye çevirirler. Örnek olarak Türklerin geneli ‘ben gittim’ anlamında **men bardım**, derken bunlar **ben bardum** derler. Türklerin geneli çorbaya **mün** derken bunlar **bün** derler. (Yazma 13b)

Yukarıdaki bilgileri değerlendirelim: Kâşgarlı, Hakaniye yazı dilinde kelime başında /m-/ ile söylenen kelimelerin Suvar, Oğuz ve Kıpçaklarca /b-/ şeklinde telaffuz edildiğini belirtmiştir. Bu söylenirken “bütün mim’ler” diye de belirtilmiştir. Ancak dikkatlice bakıldığında, burada “sadece içinde geniz ünsüzü bulunduran” kelimelerin örnek olarak verildiğini görürüz (*ben, bün*). Bu ayrıntıya dikkat ettikten sonra, belirtilenlerin Batı Oğuzcası için bugün de geçerli olduğunu söyleyebiliriz. Eski Türkçede bünyesinde geniz ünsüzü bulunduran pek çok kelime başı /b-/’li kelime Batı Oğuzcasında /b-/ olarak korunmuş, diğer pek çok diyalekte (Kıpçakça da dâhil) ise genizleşerek /m-/ye dönüşmüştür.

Kâşgarlı burada bütün /m/’ler /b/ olur dediği hâlde, biz orada kastedilenin “bünyesinde geniz ünsüzü bulunduran kelimeler” olduğuna hükmediyor ve yanlış bir değerlendirme yapmaktan kurtuluyoruz.

Bu verilerden hareketle, 11. yüzyılda Oğuzcanın /b-/ Türkçesi (*ben, bin-, bin, bengü*) olduğu düşünülebilir. Kâşgarlı Mahmut’u sadece bu şekilde anlamak yeterli ise, bu doğru da olur. Ancak Kâşgarlı Mahmut eserinin başka yerinde ‘Oğuzcadır’ dediği *us-* fiili için şu örnek cümleyi verir:

Oğuz lehçesinde ‘ben böyle sandım’ anlamında *men* eyle **usdum** denir. (Yazma 47a)

Oğuzca olduğu belirtilen bu cümlede birinci kişi zamiri 13b’de verdiği açıklamada beklenen *ben* şeklinin aksine, *men* şeklinde verilmiştir. Burada akıllara şu gelebilir: “Kâşgarlı *us-* fiilini Oğuzca olarak belirtmek istemiştir. Bunu bir cümle ile örneklendirirken de, sadece ‘usdı’ bölümü ile ilgilenmiş, cümlenin diğer unsurlarını kendi edebî lehçesiyle yazmıştır.” Bu görüş her zaman doğruyu göstermez. Çünkü bu cümledeki diğer unsur da (*eyle* kelimesi) bizzat Kâşgarlı Mahmut tarafında eserinin başka yerinde Oğuzca olarak kaydedilmiştir:

eyle: Oğuz lehçesinde ‘öyle’ (Yazma 35a)

Demek ki Kâşgarlı Mahmut, *us-* fiili için verdiği cümlenin diğer unsurlarının da Oğuzca olmasına özen göstermiştir.

Oğuzcadır kaydıyla verdiği kelimeler için örnek cümle yazarken birinci kişi zamiri olarak *men* zamiri kullandığı bir örnek daha:

utan- : ol **mendin** utandı ‘O, benden utandı’ utanur utanmak. Oğuz lehçesinde (Yazma 54b)

Bünyesinde geniz ünsüzü bulunduran kelimelerin başında b- > m- değişiminin 11. yüzyılda Oğuzcada da olduğuna hâlâ ikna olmayanlar için, bizzat Kâşgarlı Mahmut’un verdiği şu madde başı örneğini gösterebiliriz:

mıngar : Oğuz lehçesinde ‘pınar, su gözü’. (Yazma 302a; Yazma 304b)

Burada, içinde geniz ünsüzü bulunan *mıngar* kelimesini, Kâşgarlı’nın 13b’de Oğuzca için verdiği bilgiye ters bir biçimde, *mıngar* olarak buluyoruz. Divânu Lugâti’t-Türk’te Oğuzca olan pek çok cümlede, birinci kişi zamiri olarak /m-/ önsesli şekiller bulunmaktadır.

Kâşgarlı Mahmut’un /b-/ ~ /m-/ konusundaki bu tutumu, bir dediğinin bir dediğini tutmuyor olduğu izlenimini verebilir. Hatta bu durum sadece /b-/ ~ /m-/ karşıtlığı için söz konusu değildir. İlk bakışta çelişkili olduğu düşünülebilecek başka örnekler de vardır. Oğuzca için t- > d-; w > v; y- > Ø-; d̡ > y; G > Ø gibi değişimler vermesine rağmen yine ‘Oğuzcadır’ dediği kelimelerde t- = t-; y- = y-; w = w, d̡ = d̡; G = G şekillerinin görüldüğü yüzlerce örnek vardır.

Kâşgarlı Mahmut’un bir yerde ‘Oğuzcadır’ diye belirttiği bazı özelliklerin, eserin başka yerinde kaydettiği bilgilerle ters düşmesi durumu Türkolojide genellikle “bu ses değişiminin henüz o dönemde tamamlanmamış olduğu, başlangıç safhasında olduğu, genelleşmemiş bulunduğu” şeklinde değerlendirilmektedir. Örneğin, M. Selda Çoban’ın “Divânu Lugâti’t-Türk’te ‘Oğuzca’ Kayıtlı Dil Malzemesi” başlıklı çalışmasında t- > d- değişmesi şöyle verilir:

t- > d- ötümlüleşmesi, Oğuz Türkçeleri için diğer Türk lehçelerinden ayrırcı karakteristik bir ses değişimidir. Türk dünyasının 11.yüzyıla ait devresinin en iyi ve en zengin dil ve gramer malzemesini veren Kâşgarlı Mahmud’un Divan’ında t- > d değişimi iki kelimeye görülmektedir: *takı > dakı (DLT II. 195), *tewey > deve (DLT III. 225). DLT’te her iki kelimeye de Oğuz kaydı

konulmuştur. Kâşgarlı Mahmud, t > d değişimi için “Oğuzlarla onlara yakın olanlar kelimedeki t- harfini d- harfine çevirirler’ (DLT II. 195) demiştir. DLT’te d-’li geçen bu kelimelerin t-’li şekilleri de vardır. takı “dahi (Türklerce)” (DLT I. 173), tävä “deve (Oğuzca)” (DLT III. 342).

Bu iki örnek dışında DLT’te birçok kelime başı t-’li geçen kelimeye de Oğuz kaydı konulmuştur: tamar “damar (Oğuzca)” (DLT I. 362) <*tam-ar; tavar “mal, davar (Oğuzlar ve uyanlarca)” (DLT I. 234) <*tavar; tægöl “değil (Oğuzca)” (DLT I. 329) <*teğöl; tälü “deli, çılgın (Oğuzca)” (DLT III. 156) <telve; tämürgän “ok temreni (Oğuzca)” (DLT I. 522) <*temür+gen; tön- “dönmek (Oğuzca)” (DLT III.184) <*tön-; tobul- “delinmek (Oğuzca)” (DLT II. 119) <*top-ul-; täk tur- ‘sessiz olmak’ (DLT I. 334) <*tek, tön- ‘dönmek’ (DLT III. 184) <*tön-, tokı- ‘çalmak, vurmak, dögmek’ (DLT III. 268) <*tokı-, tölä- ‘döllemek, kuzulamak’ (DLT III. 271) <*töl+e, tak- ‘takmak’ (DLT II. 16) <*tak-, tölät- ‘kuzulatmak, doğurtmak’ (DLT II. 310) <*töl+e-t-, törüt- ‘yaratmak; bir şeyi takdir etmek’ (DLT II.303) <*törü-t-, tugraglan- ‘mühürlenmek’ (DLT II. 272) <*tugrag+la-n-, tokın- ‘çarpmak, döğölmek’ (DLT II. 147) <*tokı-n, tokıl- ‘döğölmek, dokunmak’ (DLT II. 129) <*tokı-l-, topo/ul- ‘elbisesini çıkarmak’ (DLT II. 119) <*topul-, tılık- ‘konuşmak’ (DLT II. 116) <*tıl+ık, tasık ‘çıkmaq’ (DLT II. 116) <*tas+ık; tın- ‘dinmek, solumak, dinlenmek’ (DLT II. 28) <*tın-, töl ‘yavru’ (DLT III. 133) <*töl, takı ‘ile’ (DLT III. 226) <*takı, tögi ‘darının kabuğı çıkarıldıktan sonra kalan özü’ (DLT III. 229) <*tögi, tälü ‘ahmak’ (DLT III. 232) <*telve, täreñ ‘derin’ (DLT III. 370) <*terieñ , täñlägüç ‘dölengeç denilen bir kuş’ (DLT III. 388) <*tönlegüç, takuk ‘tavuk’ (DLT II. 286) <*takıgu; tas ‘her nesnenin kötüsü, bayağası’ (DLT I.329) <*tas; tölek ‘dölek, oturaklı, gönlü sakin kişi’ (DLT I. 387) <*tölek; tümrück ‘davul, def’ (DLT I. 478) <*tumrug; tuğra ‘tuğra’ (DLT I. 462) <*tugrag; takuklug er ‘tavuğu olan adam’ (DLT I. 497) <*takagu+lug+er.

Bu durum o dönemde Oğuzcaya has t > d ses değişiminin henüz başlangıç aşamasında olduğuna işarettir. (Çoban 2005: 20-21)

Her ne kadar Türkolojideki yaygın kabul “bu ses değişmesinin henüz o gün başlangıç safhasında olması, genelleşmemiş bulunması” tarzında olsa da, biz birçok durumda o izahın yetersiz ve anlamsız olduğunu düşünürüz. Çünkü Divānu Lüęātı’t-Türk’teki bütün örnekler karşılaştırmalı olarak incelendiğinde yukarıdaki varsayım geçersiz duruma düşer. Eğer bazı keli-

melerde t- > d- (*tewey* > *devey*, *takı* > *dakı*) olmuş, bazılarında t- = t- (*ta-var*, *tamar*, *tön-* ... vs.) kalmış olsa idi, o varsayım makul olabilirdi. Ancak Kâşgarlı Mahmut aynı kelimeleri bile bazen /t-/ , bazen de /d-/ ünsüzleriyle ‘Oğuzca’ olarak belirtmiştir. Diyalektler arasındaki değişimleri anlattığı bölümde, Hakaniye Türkçesinde /t-/ ile söylenen kelimelerin Oğuzcada /d-/ ile söylendiğini belirtir. Kelime başında t- > d- değişimi için de tek kelimeyi örnek gösterir:

Oğuzlarla onlara yakın olanlar, kelimedeki /t/ ünsüzünü /d/ ünsüzüne çevirirler. Türklerin geneli **deveye tewey** derken bunlar **devey** derler... (Yazma 13b)

Bu hayvanın adı, Divânu Lugâti’t-Türk’te Oğuzca olmayan verilerde elbette /t-/ ile kaydedilmiştir. Ama e > i değişiminin anlatıldığı yerde bu kelimenin Oğuzca şeklini de /t-/ ünsüzüyle gösterir:

Bu, Türklerin genelinin /t/ ünsüzünün harfinin esresiyle **tıwey**, Oğuzların ve onlarla birlikte sayılanların ise /t/ harfinin üstünüyle **teve** demeleri gibidir. (Yazma 252b)

Bu hayvanın adı, yine Oğuzca olduğu belirterek şu cümlede de geçer. Burada da /t-/ iledir:

bakırdı: **tewey** bakırdı, Oğuz lehçesinde ‘deve böğürdü’ (Yazma 263b)

Kâşgarlı Mahmut ‘deve’ kelimesinin Oğuzca şeklini/şekillerini, eserinin 3 farklı yerinde 3 farklı yazılışla göstermiştir: *devey*, *teve*, *tewey*. Bunlardan bir tanesi /d-/ ile, diğer ikisi /t-/ ile yazılmıştır.

Bu durum, bir ses değişmesinin henüz yeni başlamış olması veya genelleşmesi şeklinde açıklanamaz. Çünkü aynı kelime farklı yerlerde farklı ses yapılarıyla gösterilmiştir. Bu durumlarda “Kâşgarlı Mahmut’un bazı yerlerde dikkatsizce, rastgele, genellemeye uyarak vb. örnek verdiği”ni iddia etmek de doğru olmaz. Eğer o mantığı kabul edersek Kâşgarlı Mahmut’un verdiği bilgilerin hiçbirinin güvenilirliği kalmaz. Yani o zaman Kâşgarlı’nın söyledikleri bizlere bir dayanak olmaz duruma düşer.

Divânu Lugâti’t-Türk’te verilen bilgilerdeki bu tür durumların sebebi için araştırmacılar bazı açıklamalarda bulunmuştur. Claus Schönig, kelime başı /b-/ ~ /m-/ karşıtlığı için Oğuzcada /b-/ vardır (*ben*, *bün*) denilmesine rağmen madde başında bile /m-/ ile başlayan Oğuzca kelimeler (*mınar*, *mandâr*)

kaydedilmesinin ‘ödüñleme’ olmalarına bağlanabileceğini düşünmüştür (Schönig 2004: 53). Ses bilgisi ile ilgili bütün verileri ayrıntıları ile değerlendiren Gülsüm Killi ise, Divânu Lugâti’t-Türk’te bahsedilen denkliklerin aksine olarak kaydedilmiş olan verilerin de bulunduğunu gösterip tarihî ve çağdaş diyalektlerle karşılaştırmış olmasına rağmen, bunların sebeplerini yorumlamamıştır (Killi 2008: 380-385)

Biz, 2008 yılındaki bildirimizde bu tür durumların bir çelişki olmadığını düşündüğümüzü ifade etmiş ve Divânu Lugâti’t-Türk’te çelişkili gibi görülen kullanımları şu şekilde düşündüğümüzü yazmıştık:

Kâşgarlı’nın Diyalektler Hakkında Verdiği Bilgilerin Anlaşılması İçin Bakış Tarzımız Ne Olmalı?

Eser dikkatlice ve karşılaştırmalı olarak incelendiğinde, Kâşgarlı’nın diyalektler hakkında verdiği bilgilerde karışıklık ve çelişkiler de görülür. Kelime başı /m/ = /b/ denkliği, Hakaniye Türkçesindeki kelime başı /y/ sesi yerine Oğuz ve Kıpçak diyalektlerinde /Ø/ veya /c/ kullanılması gibi kurallar verilmesine rağmen birçok aykırı örnek bulunması, Oğuzca kelimelerin bulunduğu manzumelerde belirtme durumu eki olarak bazen +(I)G, bazen de +nI görülmesi, Kâşgarlı Mahmut’un yanlış tespitleri midir? Bizce değildir. Kâşgarlı Mahmut’un bütün bu tespitleri aslında doğrudur. Eserin başka yerlerinde verilen ve çelişkili gibi görünen örnekler de (istisnaları hariç) doğrudur.

Bu karışıklığın ve çelişkili görünümün nedeni ne olabilir?

Öncelikle şu hatırlanmalıdır: Oğuzlar bugün de kendi içlerinde farklı farklı diyalektleri kullanmaktadırlar. Günümüzde birinci kişi zamiri için “ben” diyen Oğuzlar da vardır (Türkiye Türkleri, Gagauzlar), “men” diyen Oğuzlar da (Azerbaycan ve Türkmenistan Türkleri) vardır. Bugün, kök ünlüsü dar-düz olan ve kelime başında /y/ bulduran (yılan, yıldırım vb.) kelimeleri /y/ ile söyleyen Oğuzlar da vardır (Türkiye ve Türkmenistan Türkleri), /y/’siz söyleyen (ilan, ıldırım vb.) Oğuzlar da vardır (Azerbaycan Türkleri).

Divanu Lügati’t-Türk’te karşılaştırmalar yapılırken, Kâşgarlı’nın kabaca bir diyalekt sınıflaması yapmış olduğunu kabul etmeliyiz. Oğuzca için m- = b- kuralını vermesine rağmen eserinin çeşitli yerlerinde yine Oğuzcadır kaydıyla m- bulduran kelimeleri göstermesi, o dönemde, tıpkı bugünkü gibi, hem b- Oğuzcası, hem de m- Oğuzcasının yaşamakta olduğunu gösterir.

Kâşgarlı, kendi dönemindeki diyalaktlerin çok güzel bir fotoğrafını çekmiştir. Günümüz dilcilerinin görevi de, fotoğrafın gösterdiklerinden hareketle o dönemin röntgenini çıkarmak olmalıdır. (Gülsevin 2008a)

Bu çalışmamızda ise, 11. yüzyılda tek bir Oğuz diyalakti olmadığı, farklı Oğuz diyalaktlerinin aynı anda yaşamakta olduğu varsayımımızı tartışacağız. Bunun için Divânu Lugâti't-Türk'te hem açıkça belirtilmiş hem de karşılaştırmalar sonucunda Oğuzca olduğu varsayılabilecek özellikleri değerlendireceğiz. Sonuç olarak da 11. yüzyılda varsayımsal olarak kaç Oğuz diyalakti bulunmuş olabileceğini düşünüp, malzemeye dayanarak bunlardan hangilerinin gerçekten tespit edilebileceğini göstermeye çalışacağız.

II. 11. YÜZYILDAKİ OĞUZ DİYALEKTLERİNİN BELİRLENEBİLEN ÖZELLİKLERİ NELERDİR?

Her ne kadar Kâşgarlı Mahmut 13-14. varaklarda sadece Oğuzca için, örneğin;

/b-/ (ben)

/y/ (ayak)

/v/ (ev)

/d-/ (devey)

/Ø/ (tamak)

özelliklerini vermiş ise de, eserde sunulan malzemenin karşılaştırmalı ve eleştirel bir yaklaşımla incelenmesi sonucunda bunlardan farklı, hatta bunların karşıtı birçok özelliği de yine Oğuzca için görmekteyiz. Yani 13-14. varaklarda Oğuzcanın özelliği olarak /b-/ (*ben*), /d-/ (*devey*) gibi açıklamalar yapılmışsa da, eserin başka yerlerinde 'Oğuzcadır' dediği kelimelerden bazıları /m-/ (*men*) ve /t-/ (*tevey*) şeklinde gösterilmiştir. Kitabın tümü incelendiğinde Kâşgarlı Mahmut'un verdiği bilgilere dayanarak şu karşıtlıkları buluruz:

b- (<i>ben</i>) Oğuzcası	m- (<i>men</i>) Oğuzcası
y/ (<i>ayak</i>) Oğuzcası	đ/ (<i>adıruk</i>) Oğuzcası
v/ (<i>ev</i>) Oğuzcası	w- (<i>ew</i>) Oğuzcası
d- (<i>devey</i>) Oğuzcası	t- (<i>tevey, telü</i>) Oğuzcası
Ø/ (<i>tamak</i>) Oğuzcası	G/ (<i>satgaş-</i>) Oğuzcası
k- (<i>kayu</i>) Oğuzcası	x- (<i>hayu</i>) Oğuzcası
+(I)G (<i>söz+üg</i>) Oğuzcası	+nI (<i>sü+ni</i>) Oğuzcası

Yukarıdaki karşıtlıklar için Divânu Lugâti't-Türk'ün muhtelif yerlerinden tespit edilen örneklerden bazıları şunlardır:

Kelime başında b- / m- meselesi:

Eserin başında Oğuzların /b-/ (*ben*) ile söylediklerini belirtmesine rağmen başka yerlerde 'Oğuzcadır' kaydını düştüğü /m-/ (*men, mingar*) önsesli örnekleri yukarıda vermiş ve tartışmıştık. Burada tekrarlamıyoruz.

Kelime içinde ve sonunda đ / y meselesi

/y/ örnekleri: Kâşgarlı Mahmut, Hakaniye Türkçesindeki kelime içi ve sonu /đ/ seslerinin Oğuzca da dâhil bazı diyalektlerde 'her zaman' /y/ sesine döndüğünü söylemektedir:

Yağma, Toksı, Kıpçak, Yabaku, Tatar, Kay, Çömül ve Oğuzlar, birbirlerine uygun olarak /đ/ harfini her zaman /y/ye çevirirler ve hiçbir zaman /đ/li söyleyemezler. Örnek olarak 'kayınağacı'na bunlardan başkası **kağıng**, bunlar **kayıng** derler. Türklerin hısım ve kayın anlamına kullandıkları **kağın** kelimesini bunlar **kayın** diye söylerler. Bunun gibi Çiğiler ve bazı Türk boylarının/đ/ olarak söylediği bu harfi Rus ve Rum ülkelerine kadar uzanan Bulgar, Suvar, Yemek, Kıpçak boylarının bir bölümü /z/ olarak söylerler. Örnek olarak öbür Türklerin geneli 'ayak' anlamında **adıak** derken, bunlar **azak** derler... (Yazma 14a)

Başka bir yerde:

ayruk: Oğuz lehçesinde 'başka' anlamına gelir. (Yazma 35a)

ayrık: Ayrık otu, yumuşak bir çayır. Türk kabilelerinin geneli buna **adruk** derler. Oğuzlar ise /d/ ünsüzünü /y/’ye çevirirler. (Yazma 35a)

Bu açıklamalardan, 11. yüzyılda Oğuzların Eski Türkçedeki /d/ sesini y/ sesine çevirmiş olduğunu anlıyoruz.

/d/ örnekleri: Yukarıdaki ifadelerde kesin bir yargı belirtilmiş olmasına rağmen, eserin başka yerlerinde ‘Oğuzcadır’ kaydıyla verilen ama /d/ sesinin korunmuş olduğu örneklerle de karşılaşırız:

adruk: Oğuz lehçesinde ‘başka’. Öbür Türk kabileleri bunun yerine **adın** derler. (Yazma 31b)

idiş: Kadeh, Yağma, Tuhsı, Yemek, Oğuz, Argu dillerinde tas, bardak, kap, tencere gibi her şeye **idiş** denir (Yazma 21b)

Demek ki, 11. yüzyılda hem /y/ ile söyleyen, hem de /d/ ile söyleyen Oğuzlar vardı. Belki de, Oğuzlar bazı kelimeleri /y/, bazılarını da /d/ ile telaffuz ediyorlardı.

Oğuzca olduğu belirtilen kelimeler için verilen örnek cümlelerde de (atasözü veya manzume), bazen /y/, bazen /d/ kullanılmıştır. Birkaç örnek:

kūr: Oğuz lehçesinde ‘kuru’. Bu kelime kurug kelimesinin kısaltmasıdır. Atasözü: kulan **kuğugka** tüşse **kūr baka** aygır bolur ‘Eşek kuyuya düşünce kurbağa ona aygır kesilir.’ (Yazma 248b)

Telü kelimesi Oğuzca olarak belirtilmiştir:

telü : Oğuz lehçesinde ‘ahmak’. (Yazma 274b)

Eserin başka yerinde **telü** kelimesinin de geçtiği bir beyit vardır. Ancak o beyitte, Eski Türkçedeki /d/ ünsüzünü /y/ ile değil de, /d/ ile buluruz. Yine aynı satırda /w/ ünsüzü de Oğuzcada olması gerektiğini belirttiği /v/ şeklinde değil de /w/ olarak yazılmıştır:

bardı sanga yēk utru tutup bāl / barçın **keğiben telü yuwga** bolup kal ‘Şeytan seni karşılayıp sana bal sundu; yani dünyanın haz ve eğlencesini sundu. Sen de şeytana aldanarak ipek elbise giydin. Onun hilesini bilemedin ya da delice yaşa’. (Yazma 257a)

Hem /y/ hem /d/ ünsüzlerinin aynı manzumede geçtiği cümleler bile vardır. Bir örnek: Kâşgarlı, “ak” kelimesinin Oğuzca olduğunu eserin değişik yer-

lerinde ısrarla belirtmiştir. Bu kelime, eserin başka yerinde şu manzumede de kullanılmıştır:

kuydı bulıt **yagmurın** / kerdı tutar **ak** torın / kırka **kodtı** ol karın / akın akar engreşür ‘Bulut yağmurunu döktü; gökyüzüne ağını -ak bulutu- geldi. Karını dağlara yağdırdı. Yağan o kardan şimdi gürül gürül sel akıyor’. (Yazma 231a)

Oğuzca olduğu başkaca yerlerde özellikle ve defalarca belirtilen *ak* kelimesinin geçtiği bu dörtlükte, Eski Türkçedeki /d/ ünsüzünü iki ayrı kelimedede iki ayrı şekilde görüyoruz: **kuy-** (< *kud-*) ve **kod-** (< (kod).

Kelime içinde ve sonunda v/ w meselesi

v/ örnekleri: Kâşgarlı Mahmut, Hakaniye Türkçesindeki çift dudak /w/ ünsüzüne karşılık Oğuzlarda diş dudak /v/ sesinin bulunduğunu belirtir:

Yaygın Türkçede /f/ ile /b/ arasında söylenen /w/ ünsüzünü Oğuzlar ve onlara yakın olanlar /v/’ye çevirirler. Türkler ‘ev’e **ew** derken, Oğuzlar **ev** derler. Türkler ‘av’a **âw** derken Oğuzlar **av** derler. (Yazma 13b-14a)

Başka bir yerde:

tawar : ‘Canlı cansız mal. Oğuzlar ve onlara uyanlar /v/ ile **tavar** derler. (Yazma 91b)

Kâşgarlı Mahmut, yukarıdaki iki yerde, son derece ayrıntıda kalan çok önemli bir ses özelliğine dikkat çekmiştir. Bu bilgi o gün için de muhakkak ki doğrudur.

w/ örnekleri: Ancak, eserin başka yerlerinde bu kurala uymayan örnekler vardır. ‘Oğuzcadır’ kaydıyla belirttiği **oyuk** kelimesi için verdiği örnek beyitte, Kâşgarlı’nın Oğuzcada bulunmaması gerektiğini vurguladığı /w/ ile karşılaşmaktayız:

oyuk : Oğuz lehçesinden ‘bostan korkuluğu’, ‘kırdı tarla sınırını belli etmek için dikilen taş’. Şu şiirde geçer: bardı eren konuk körüp kutka sakar / kaldı **yawuz oyuk** körüp **ewni** yıkar (Bir misafir gördüklerinde bereket ve talih sayanlar gitti, uzakta bir karartı gördüklerinde aman evimize misafir olurlar korkusuyla çadırlarını yıkan kötüler kaldı.) (Yazma 28a)

Bu manzumede geçen *konuk* kelimesi de ‘misafir’ anlamında bugün Batı Oğuzcasında kullanılmaktadır. *yawuz* ve *ew* kelimeleri ise, Kâşgarlı’nın 13b-14a’da Oğuzca için verdiği /w/ = /v/ kuralına aykırıdır.

Başka bir örnek:

tōn-: ol **ewinge** tōndi, Oğuz lehçesinde ‘o evine döndü’ (Yazma 263b)

Oğuz lehçelerinde bugün de bu anlamda “*dön-/tön-*” kullanılmaktadır. Kâşgarlı bu kelime için verdiği örnek cümlede *ewinge* kelimesini /w/ ile kullanmıştır.

Yukarıdaki örnekleri, sadece dikkatsizce edebî dile uydurarak yazılmıştır diye düşünenler için bizzat madde başında belirttiği bir kelimeyi de örnek gösterebiliriz:

sawaş-: olar ékki sawaşdı ‘Onlar ikisi savaştılar, çarpıştılar.’ Oğuz lehçesinde **sawaşur sawaşmak** (Yazma 160a)

Kelime başında d- / t- meselesi

d- örnekleri: Kâşgarlı Mahmut, Hakaniye Türkçesinde /t-/ ile söylenen kelimelerin Oğuzcada /d-/ ile söylendiğini anlatır:

Oğuzlarla onlara yakın olanlar, kelimedeki /t/ ünsüzünü /d/ ünsüzüne çevirirler. Türklerin geneli deveye **tewey** derken bunlar **devey** derler... (Yazma 13b)

t- örnekleri: Eserin başka yerlerinde ‘Oğuzcadır’ kaydıyla verilmiş, fakat yukarıdaki kuralın aksine /t-/ ile başlayan 26 kelime vardır:

takuklug (Oğuz) tavuklu; **tamak** (Oğuz, Kıpçak) boğaz; **tamar** (Oğuz) damar; **tas** (Oğuz) her nesnenin kötüsü, bayağısı; **tavar** (Oğuz) mal, davar; **tegül** (Oğuz) değil; **telü** (Oğuz) ahmak; **temürken** (Oğuz) ok temreni; **ten-gelgüc** (Oğuz) dölence kuşu; **terinçek** (Oğuz) iki parçadan yapılan kadın carı; **tering** (Oğuz) engin, geniş, derin (yalnız su için); **tes** (Oğuz) abartma edatı; **tes tegirme** (Oğuz) des değirmi; **teve** (Oğuz, Kıpçak, Suvar) deve; **tokumak** (Oğuz) insan dövmek; **tokınmak** (Oğuz) insan dövülmek; **tokulmak** (Oğuz) adam dövülmek; **tögi** (Oğuz) darının kabuğu çıkarıldıktan sonra kalan öz; **töl** (Oğuz) yavru, döl; **tönmek** (Oğuz) dönmek; **törütme** (Oğuz) bir şey takdir veya islah edilmek; **tugrag** (Oğuz) tuğra; **tugraglan-**

mak (Oğuz) tuğra ile mühürlenmek; **tuldramak** (Oğuz) her' hangi bir şey, her yanında dağılmak; **tulun** (Oğuz) kulakla ağız arasındaki kemik; **tümrük** (Oğuz) dümrük, def;

Hatta, t- > d- değişmesi için Oğuzcada **devey** şeklinde verdiği kelimeyi, başka bir ses olayını (e > i değişmesi) anlatırken Oğuzcada **teve** kullanıldığını da söylemiştir:

Rum ülkesine dek Oğuzlar, Suvarlar ve Kıpçaklar üstün kullanırlar. Bu, Türklerin “deve”ye /t/ harfinin esresiyle **tiwey**, Oğuzların /t/ harfinin üstünlüyle **teve** demeleri gibidir. (Yazma 252b)

Daha sonraki şu örnek ise bu “deve” kelimesinin Oğuzca şekli olarak üçüncü bir kullanılışı verir:

bakırdı: **tewey** bakırdı, Oğuz lehçesinde ‘deve böğürdü’ (Yazma 263b)

Kelime içinde ve sonunda Ø / G meselesi

/Ø/ örnekleri: Kâşgarlı Mahmut, kelime içinde /G/ sesini Oğuz ve Kıpçakların attığını söyler:

Bazı harflerin söyleyişten düşürülmesine gelince: Adlarda ve -işin devam etmekte olduğunu gösteren- fiillerde Oğuzlar ve Kıpçaklar kelimesinin ortasındaki /ğ/ ünsüzünü atarlar. Ada örnek: Türklerin geneli ‘alakarga’ya **çumguk** derken, bunlar **çumuk** derler. Türklerin geneli ‘boğaz’a **tamgak** derken bunlar **tamak** derler. Fiile örnek: Türkler ‘o evine sıkça gider’ anlamında **ol ewkge bargan-ol** derler. Oğuzlar ise aynı anlamda **baran-ol** derler. Türklerin geneli ‘o kölesini çok döver’ anlamında **ol er kulını urgan ol** derken, bunlar **uran** derler. Yine –kolaylık olsun diye- adlarda /g/ ünsüzünü atarlar. Fiillerde /ğ/’nın yerini tutan /g/ ünsüzü de böyledir. (Yazma 14b)

/G/ örnekleri: Ancak, eserinin çeşitli yerlerinde ‘Oğuzcadır’ kaydıyla verdiği şu kelime ilgili kurala uymaz:

satgaşdı: olar bir ékindi bile satgaşdı ‘Onlar sataşdı, birbirinin boynuna hamle yaptı’ Birbirine karşı çıkmak için de kullanılır. ol manña yolda **satgaşdı** ‘o, bana yolda rast geldi, yolda karşılaştık’, olar alım bérım bile satgaşdı Oğuz lehçesinde ‘onlar alacağı vereceklerle ödeştiler, takas ettiler’ (Yazma 187a)

Kelime başında k / meselesi:

k- örnekleri: Kalın ünlülü kelimelerin başındaki /k-/ seslerinin durumu hakkında herhangi bir açıklama yapmadığına göre, bu /k-/ ünsüzleri bütün diyalektlerde korunmuş durumdadır. Yani Oğuzcada da /k-/ vardır. Zaten Kâşgarlı'nın Oğuzca olarak belirttiği kelimeler arasında da bu konumda hep /k-/ ünsüzlü şekiller bulunur:

karımak (Oğuz) karışmak, karımak; **karınça** (Oğuz) karınca; **karınçak** (Oğuz) karınca; **karmak** (Oğuz) taşmak; **karturmak** (Oğuz) kardırmak, karıştırmak; **katlanmak** (Kıpçak, Oğuz, Yemek) meyvelenmek; **kayın** (Oğuz) kardeş, hısım ve akraba; **kayıñ** (Oğuz) kayın ağacı; **kayır** (Oğuz) kum; **kaytarmak** (Oğuz) yöneltisinde döndürmek, çevirmek; **kırmak** (Yabaku, Kay, Çumul, Basmıl, Oğuz, Yemek, Kıpçak) cariyeye; **koç** (Oğuz) koç; **konşı** (Oğuz) komşu; **konuklamak** (Oğuz) konuk etmek; **kova** (Oğuz) kova; **kovuz** (Oğuz) cin çarpması eseri; **kur** (Oğuz) kuru; **kurman** (Oğuz, Kıpçak) gedelec, yaylık, yay kabı; **kurt** (Oğuz) yırtıcı hayvanlardan olan kurt; **kuşgaç** (Oğuz) insanı ısırın küçük, kara bir hayvancık;

h- örnekleri: Eserin bir yerinde, Oğuzca ve Kıpçakçada bazen k- > h olduğu belirtilmiştir:

kayu : 'hangi, hani'. **hayu** biçiminde de söylenir. /k/, /h/dan çevrilmiştir. Oğuzlar ve Kıpçaklar bazen /k/'yı /h/'ya çevirirler. Bunlar Halaçlardan bir bölüktür. Türklerin **kızım** dediği yerde bunlar **hızım** derler. Türklerin **kanda** erdiñ dedikleri yerde bunlar **handa** erdiñ 'Nerede idin?' derler. (Yazma 271a)

Belirtme durumu için +(I)G ve +nI kullanımı

+(I)G örnekleri: Kâşgarlı Mahmut belirtme durumu eki konusunda bilgi vermemiştir. Ancak, Oğuzca olarak belirttiği kelimelerden bazıları için verdiği örnek manzumelerde belirtme durumu eki olarak +(I)G kullanılmıştır:

ötrük: Oğuz lehçesinde 'hilekâr'. Şu şiirde geçer: **ötrük** utun ogrılayu yüzke bakar / élgın tüşüp bérmiş **aşığ** başra kakar (Geriye hileci ve yaramaz adamlar kaldı; öyle ki misafirlerinin yüzüne hırsızlıkla suçlanmış gibi bakarlar, verdikleri yemeği de misafirin başına kakarlar.) (Yazma 32a)

añla- : Oğuz lehçesinde ol **sözüg** añladı ‘o, sözü vb. anladı’ (Yazma 74a)

çak- : ol **sözüg** anıg kulakka çakdı Oğuz lehçesinde ‘O, sözü onun kulağına iletı, işittirdi’ (Yazma 136b)

yarat-: teñri yalñuk yarattı “Allah Adem’i (ve öbür varlıkları) yarattı. Oğuzlar ol **tön+ug** yarattı “O, elbiseyi ölçtü” derler. (Yazma 211b)

+nI örnekleri: Kâşgarlı’nın Oğuzca olarak belirttiğı kelimeler için verdiğı bazı cümlelerde ise +nI geçmektedir:

usla-: ol usladı **neñni**, Oğuz lehçesinde ‘O, o şeyi kavradı, iyiyi kötüden ayırabildi’ (Yazma 73b)

satga-: ol anıg boynın satgadı ‘O, onun boynunu çığnedi.’ bir yöl birig satgadı ‘Güneyden gelen yol batıdan gelen yol ile kesişti.’ alım **bérimni** satgadı ‘O, alacağını vereceğini saydı, takas etti.’ satgar satgamak. Şu şiirde geçer:

ajun tüni kündüzi yelgin keçer / **kimni** kalı satgasa küçin kewer ‘Feleğın gün ve geceleri yolculuğa devam eder; yolculuk sırasında karşısına kim çıkar da çarparsa onu zayıflatır.’ Bu madde hem yol hem borç anlamlarıyla Oğuz lehçesidir. (Yazma 285b)

konukla-: bég meni konukladı ‘Bey vb. beni misafir etti.’ konuklar konuklamak. Oğuzlar dışındaki Türk lehçelerinde bu kelime, birisinin, ev sahibinin rızası olmadan evinde geceleme anlamındadır. Şu dörtlükte geçer:

yağı bégdın uğıkladı / körüp **süni** ağukladı / ölüm anı konukladı / ağız içre ağı sagdı ‘Bey var diye düşmanı bir uyku sardı. Orduyu görünce donup kaldı. En sonunda ölüm onu misafir edip ağzına zehir akıttı. Böylece ölüp gitti.’ (Yazma 296b)

III. DİVANU LUGATİ’T-TÜRK’TEN TESPİT EDİLEBİLEN ÖZELLİKLERE BAKILDIĞINDA 11. YÜZYILDA NE TÜRLÜ OĞUZ DİYALEKTLERİ VARDI?

Kâşgarlı Mahmut’un Oğuzcanın özellikleri olarak eserinin başlarında belirttiğı hususlar, sadece tek tip bir diyalekt modeli sunmaktadır. Ancak eserinin ilerleyen yerlerinde kaydettiğı bilgileri karşılaştırmalı olarak inceleyince, aynı durumda farklı kullanımların olduğı örneklerle de karşılaşılıyor. Yukarıda karşıtlarıyla beraber örneklendirdiğimiz varyantlar koyulaşmış özellikleri temsil ediyorlarsa, 11. yüzyılda Oğuzcanın farklı diyalektlerinin de konuşulmakta olduğı gerçeğini kabul etmemiz gerekir.

Acaba 11. yüzyılda hangi Oğuz diyalektleri konuşulmuş olabilir?

Eğer “bir durum için iki varyant” varsa, 2 ayrı diyalekt olduğu varsayılabilir. Örneğin, bünyesinde geniz ünsüzü bulunduran kelimeler bazen /b-/ , bazen /m-/ önsesi ile yazılmış ve Oğuzca olarak kaydedilmişse; bir /b-/ (*ben*) Oğuzcası, bir de /m-/ (*men*) Oğuzcası var olabilir.

Eğer “iki durum için ikişer varyant” varsa bu olasılık 4 olur. Örneğin /b-/ ~ /m-/ ve /y/ ~ /d/ karşıtlıkları varsa şunlardan söz edebiliriz:

/b-/ , /y/ Oğuzcası

/b-/ , /d/ Oğuzcası

/m-/ , /y/ Oğuzcası

/m-/ , /d/ Oğuzcası

Eğer “üç durum için ikişer varyant” varsa, olasılık 8’e çıkar. Örneğin /b-/ ~ /m-/ ; /y/ ~ /d/ ; /v/ ~ /w/ karşıtlıklarında şu Oğuzcalar öngörülebilir:

/b-/ , /y/ , /w/ Oğuzcası

/b-/ , /y/ , /v/ Oğuzcası

/b-/ , /d/ , /w/ Oğuzcası

/b-/ , /d/ , /v/ Oğuzcası

/m-/ , /y/ , /w/ Oğuzcası

/m-/ , /y/ , /v/ Oğuzcası

/m-/ , /d/ , /w/ Oğuzcası

/m-/ , /d/ , /v/ Oğuzcası

Dört durumda ikişer varyant olursa (b-/ ~ /m-/ ; /y/ ~ /d/ ; /v/ ~ /w/ ; /t-/ ~ /d-/) 16, beş durumda ikişer varyant olursa (b-/ ~ /m-/ ; /y/ ~ /d/ ; /v/ ~ /w/ ; /t-/ ~ /d-/ ; /k/ ~ /h/) 32, altı durumda ikişer varyant olursa (b-/ ~ /m-/ ; /y/ ~ /d/ ; /v/ ~ /w/ ; /t-/ ~ /d-/ ; /k/ ~ /h/ ; /G/ ~ (Ø)) 64, yedi durumda ikişer varyant olursa (b-/ ~ /m-/ ; /y/ ~ /d/ ; /v/ ~ /w/ ; /t-/ ~ /d-/ ; /k/ ~ /h/ ; /G/ ~ Ø) ; belirtme durumu eki +IG ~ +nI) 128 diyalektin var olmuş olabileceği varsayılabilir. Elbette bunlar sadece varsayımsal olarak bulunabilecek diyalektlerdir.

Kâşgarlı Mahmut'un Divânu Lugâti't-Türk'te kaydettiği bilgilere dayanırsak, 11. yüzyılda konuşulmuş olabilecek Oğuz diyalektleri hangileridir?

Bu soruyu cevaplamak için Divânu Lugâti't-Türk'te yeteri kadar veri bulunmamaktadır. Tek tek özellikler eserin muhtelif yerlerinde Oğuzcanın farklı diyalektlerini temsil edecek şekilde belirlenebilmektedir. Ancak, bunlardan iki, üç, dört veya daha fazla özelliğin “aynı cümlede” geçtiği örnekler pek fazla değildir. Bu yüzden, diyalekt gruplarını görmemiz zorlaşmaktadır. Aynı cümlede, atasözünde veya şiirde, yukarıda değerlendirilen ölçütlerimizden farklı farklı olanlarını bir arada bulabilirsek, o cümlenin ne türlü bir diyalekti temsil ettiğini anlayabiliriz. Örneğin, aynı cümlede hem *m-* (*men*), hem *y/* (*ayak*) hem de *w* (*ew*) geçiyorsa, en azından bu diyalektin “/m-/; /y/; /w/” diyalekti olduğunu söyleyebiliriz.

Divânu Lugâti't-Türk'teki verilerin izin verdiği kadarıyla 11. yüzyıldaki 5 Oğuz diyalektini tespit edebiliyoruz. 2-3 özelliği bir arada barındıran bazı örnek cümleleri de “durumu net olmayanlar” alt başlığı altında açıklamaya çalışacağız:

I. Tip Oğuz Diyalekti : [/b-/ (*ben*); /d-/ (*devey*); /y/ (*ayak*); /v/ (*ev*); /Ø/ (*tamak*); /Ø- - c-/ (*ılg, cugdu*); ? Oğuzcası]

Eserinin başlarında “Diyalektlerin Değişiklikleri Üzerine Söz” başlığı altında verdiği bilgilerden Oğuzcaya ait olanlar, muhtemelen en yaygın olan ve Selçukluları en iyi temsil eden prestij ağız olmalıdır (Yazma 13a-14b):

b- (*ben*): Diğer Türklerin **men**, Oğuz, Kıpçak ve Suvarların **ben** dediğini söyler.

d- (*devey*) : Diğer Türklerin **tewey** dediğine Oğuzlarla onlara yakın olanların **devey** dediğini söyler.

y/ (*kayın*) : Hakaniye Türkçesinde **dl** ile söylenen kelimelerin Oğuz, Yağma, Toksı, Kıpçak, Yabaku, Tatar, Kay ve Çomullar tarafından **y/** ile söylendiğini belirtir.

v (*ev*) : Diğer Türklerin çift dudak sesi olarak **w** dediği yerde Oğuzların dış dudak **v** ünsüzünü kullandıklarını söyler.

Ø/ (*tamak*): Diğer Türklerin **tamgak**, Oğuz ve Kıpçakların **tamak** dediğini söyler.

Ø- (*ılg*), c- (*cugdu*) : Diğer Türklerin **yılıg suw** dediğine, Oğuz ve Kıpçakların **ılg**, diğer Türklerin **yugdu** dediğine Oğuz ve Kıpçakların **cugdu** dediğini söyler.

Herhangi bir cümlede, atasözünde veya şiiirde bu özelliklerin hepsini bir arada bulamıyoruz.

II. Tip Oğuz Diyalekti: [m- (*men*); w/ (*awlap*); y/ (*koy-, kıy-*); t- (*teñiz*); ?; ?; ? Oğuzcası]

Emir-istek ikinci kişi çekimlerini açıkladığı bölümde Oğuzcanın özelliklerinden de bahseder. Oğuz ve Kıpçakların Türklerden farklı kullanımları anlatıldıktan sonra, çokluğun çokluğu olan -İŋIz şeklinin Oğuzların lehçesinde ‘tek kişi’ye yönelik kullanılabildiğini söyler. Buna da bir şiiirden örnekler verir. Yani Oğuzca bir manzume yazar:

Muhatap yaş veya makam bakımından saygı değer biri olduğunda Türkler ona çokluk ekiyle hitap ederler ve örnek olarak ‘git’ denilecek yerde **barıŋ** derler. Hâlbuki bunun asıl anlamı ‘gidiniz’ demektir. Oğuzlar ve Kıpçaklar ise tek kişiye **bar**, birden çok kişiye **barıŋ** derler. Muhataba değer ve ehemmiyet verdiklerini ifade etmek istediklerinde çokluk eki olan +IAr şeklini atarak; onun yerine damak /ŋ/si ile birlikte /z/ getirirler. **Oğuz** lehçesinde bu, hitap tek kişiye yönelik olmakla birlikte, çokluğun çokluğu olur. Buyruk kipinin bu türü şu dörtlükte geçer: **awlap meni koymanıŋ** / ayık ayıp **kıymanıŋ** / akar közüm oş **teñiz** / **tegre** yöre kuş uçar ‘Beni avlayınca kendi hâlime bırakma ve verdiğin sözü tut; çünkü gözümden deniz suyu akıyor –gözyaşı tuzlu olduğu için deniz suyuna benzetilmiş– ve gözümüm suları çevresinde kuşlar uçuşuyor.’ (Yazma 145a)

Bu manzumede *koy-ma-ŋız* ve *kıy-ma-ŋız* çekimleri, Kâşgarlı Mahmut’un Oğuzca olarak belirttiği işleve uygun olarak ‘tek kişi’ye yöneliktir. *kod-* ve *kıd-* fiillerindeki /d/ sesi de Oğuzcaya uygun olarak /y/ olmuştur. Oğuzca olan bu manzumede, Kâşgarlı’nın eserinin başında verdiği bizim I. Tip Oğuzca dediğimiz diyalekten farklı özellikler de var: /w/ (*awlap*), /m- (*men*).

III. Tip Oğuz Diyalekti: [/m-/ (*men*), /d/ (*udıkla-*), +nI (*süni*); ? ; ? ; ? ; ? Oğuzcası]

‘Misafir’ anlamında bugünkü Türk diyalektlerinde *konuk* da vardır *konak* da vardır. Bunlardan *konuk* şekli Batı Oğuzcasının karakteristik kelimelerindedir. Kâşgarlı Mahmut bu *konukla-* fiilini ‘misafir etmek’ olarak madde başı yapmıştır. Oğuzların dışındaki Türk diyalektlerinde bu fiilin ‘birisinin, ev sahibinin rızası olmadan evinde gecelemesi’ anlamında kullanıldığını belirtmiştir. İlgili madde için verdiği şiirde *konukla-* fiili Oğuzcadaki anlamıyla (misafir etmek) geçmektedir, yani bu manzume Oğuzcadır:

konukla-: bég **meni** konukladı ‘Bey vb. beni misafir etti.’ konuklar konuklamak. Oğuzlar dışındaki Türk lehçelerinde bu kelime, birisinin, ev sahibinin rızası olmadan evinde gecelemesi anlamındadır. Şu dörtlükte geçer: yağı bégdin **udıkladı** / körüp **süni** adukladı / ölüm anı **konukladı** / ağız içre agu sağdı ‘Bey var diye düşmanı bir uyku sardı. Orduyu görünce donup kaldı. En sonunda ölüm onu misafir edip ağzına zehir akıttı. Böylece ölüp gitti.’ (Yazma 296b)

Oğuzca olduğuna hükmedilebilecek bu madde başı için verilen örnek cümlede ve şiirde, diyalekt farklılığı olarak /m-/ (*meni*), /d/ (*udıkla-*), +nI belirtme durumu eki (*sü+ni*) tespit edilebilmektedir.

IV. Tip Oğuz Diyalekti: [/m-/ (*manga*), /w-/ (*kewer*), /G/ (*satga-ş-*), /t-/ (*tün*), /y-/ (*yélgın*), +nI (*kimni*), ? Oğuzcası]

İki ayrı yerde Oğuzca olduğunu belirttiği *satga-ş-* fiili ile ilgili verdiği örnek cümlelerde, eserinin 13-14. varaklarında belirttiği Oğuzcadan tamamen farklı bir diyalektle karşılaşırız. Kitabının başlarında *tamgak* > *tamak* örneğiyle Oğuzlarda /G/ > /Ø/ değişimini anlatan Kâşgarlı, burada bizzat madde başında /G/ ünsüzü korunmuş bir kelimeyi Oğuzca olarak kaydetmiştir:

satgaşdı: olar bir ékindi bile satgaşdı ‘Onlar sataştı, birbirinin boynuna hamle yaptı’ Birbirine karşı çıkmak için de kullanılır. ol **maña** yölda **satgaşdı** ‘o, bana yolda rast geldi, yolda karşılaştık’, olar alım bérım bile satgaşdı Oğuz lehçesinde ‘onlar alacağı verecekle ödeştiler, takas ettiler’ (Yazma 187a)

satga-: ol anıg boynın satgadı “O, onun boynunu çiğnedi.” bir yöl birig satgadı “Güneyden gelen yol batıdan gelen yol ile keşişti.” alım bérımni satgadı

“O, alacağını vereceğini saydı, takas etti.” satgar satgamak Şu şiirde geçer:

ajun **tüni** kündüzi **yélgın** keçer / **kimni** kalı **satgasa** küçin **kewer** ‘Feleğin gün ve geceleri yolculuğa devam eder; yolculuk sırasında karşısına kim çıkar da çarparsa onu zayıflatır.” Bu madde hem yol hem borç anlamlarıyla Oğuz lehçesidir.’ (Yazma 285b)

Bu cümlelerde geçen /t-/ (*tün*) örneği eserin başlarındaki *tewey* > *devey* değişmesine uymasa da, kitabın içinde Oğuzcadır kaydıyla verilen /t-/ önsesli birçok kelimeye uygun düşer.

V. Tip Oğuz Diyalekti: [/m-/ (*manga*), /v/ (*tavar*) Oğuzcası]

bérgisedi : ol **manga tavar** bérgisedi ‘O bana az kaldı mal vb. verecekti, vermek istedi’. (Yazma 295b-296a)

Bu I, II ve IV. tip olamaz. I. tip /b-/ Oğuzcasıdır, bu -/m/ Oğuzcasıdır. /m-/ özelliği bakımından II ve IV. tiplerle aynı olsa da onlar /w/ Oğuzcasıdır, burada ise /v/ vardır. III. tip ile /m-/ özelliği aynıdır. Buradaki /v-/ özelliğinin III. tipte nasıl olduğu belli değildir. III. tipteki diğer iki özellik ile [/d/ (*udııkla-*), +nI (*süni*)] ilgili veriler ise bu cümlede geçmez. /v/ özelliği sadece /b-/ (*ben*) Oğuzcasında kaydedilmişti. /m-/ (*men*) Oğuzcasında da /v/’li şekli temsil etmesi bakımından bunu da ayrı bir tip olarak göstermeyi tercih ettik.

Herhangi Bir Gruba Aidiyeti Net Olmayanlar

Burada vereceklerimiz çok az özellikleriyle görülmektedir. Bazı özellikleri yukarıdaki 5 gruptan bazılarıyla uyuşmaktadır. Ancak özellikleri yeteri kadar belirli olmadığı için müstakil bir grubu temsil edip etmedikleri açık değildir:

[w/ (*yuwga*), /d/ (*ked-*), /t-/ (*telü*) Oğuzcası]

Kâşgarlı Mahmut’un Oğuzca olduğunu belirttiği *telü* kelimesinin kullanıldığı bir şiir:

telü : Oğuz lehçesinde ‘ahmak’. (Yazma 274b)

bardı sanga yek utru tutup bâl / barçın **kediben telü yuwga** bolup kal ‘Şeytan seni karşılayıp sana bal sundu; yani dünyanın haz ve eğlencesini sundu. Sen de şeytana aldanarak ipek elbise giydin. Onun hilesini bilemedin ya da delice yaşa’. (Yazma 257a)

/b-/ (ben) - /m-/ (men) karşıtlığı bakımından veri yoktur. /d/ özelliği bakımından, I. ve II. gruplara uymaz, onlarda /y-/ vardır. Ayrıca I. gruptan /w/ ve /t-/ özellikleri bakımından da farklıdır. V. gruptan farklıdır çünkü burada /v/ vardır. III. grup ile /d/ özelliği tutar ancak buradaki /w/ ve /t-/ özelliklerinin III. gruptaki durumları belli değildir. Yani sadece tek özellikleri ortaktır, diğer özelliklerini birbirleriyle kontrol etmemize imkân yoktur. IV. grupla /w/ ve /t-/ özellikleri aynı olsa da, orada görülen /m-/, /Ø/ ve +nI özelliklerini veya karşıtlarını bu şiirde bulamadığımızdan ayrı bir dialekti temsil edip etmediğini anlayamıyoruz.

[/w/ (yuwga), /y-/ (yügsek), +(I)G (tagıg), Oğuzcası]

çat-: er oğlak kozıka çattı Oğuz lehçesinde ‘Adam oğlağı kuzuya vb. kattı.’ çatar çatmak. Şu şiirde geçer: ordulanıp yügek **tagıg** oğlak **çatar** / uygur tatın **yuwga** alıp yomgın satar ‘Dağın tepesine çıkmış birini anlatarak diyor ki: ‘O, doruğa yerleşti. Öteden beri oğlak ve kuzuları birbirine katar yani çobanlık yapar. Bununla birlikte Uygurlar üzerine baskın yapar, toptan alıp onları satar.’ (Yazma 207a)

Belirtme durumu eki olarak +(I)G kullanılmış olması, III ve IV. gruplardan ayırır. /w/ kullanılmış olması da I ve V. gruplardan farklı olduğunu gösterir. II. gruptaki /m-/ (*men*); /w/ (*awlap*); /y/ (*koy-*, *kıy-*); /t-/ (*teñiz*) özelliklerinden sadece /w/ bakımından ortaklık görülür. Ancak burada +(I)G şeklinde görülen belirtme durumu ekinin II. grupta nasıl olduğu belli değildir. Eğer II. grupta da +(I)G belirtme durumu eki varsa, oraya dâhil edilebilirdi.

[/w/ (yawuz, ew), +nI (ewni) Oğuzcası]

oyuk: Oğuz lehçesinden ‘bostan korkuluğu’, ‘kırdı tarla sınırını belli etmek için dikilen taş’. Şu şiirde geçer: bardı eren konuk körüp kutka sakar / kaldı **yawuz** oyuk körüp **ewni** yıkar (Bir misafir gördüklerinde bereket ve talih

sayanlar gitti, uzakta bir karartı gördüklerinde aman evimize misafir olurlar korkusuyla çadırlarını yıkan kötüler kaldı.) (Yazma 28a)

/w/ kullanıldığı için I ve V. gruplara dâhil edilemez. Ancak diğer karşıtlıklar (/b-/ /m/, /d/ -/y/, /t-/ - /d/, /y-/ - /Ø/ - /c-/ , /k/ - /h/) hakkında yorum yapılabilecek veriler bu şiirde geçmemektedir.

[/t-/ (tüş-), /Ø-/ (élgin), +IG (aş+ıg) Oğuzcası]

ötrük: Oğuz lehçesinde ‘hilekâr’. Şu şiirde geçer: ötrük utun ogrılayu yüzke bakar / élgin tüşüp bérmiş **aşıg** başra kakar (Geriye hileci ve yaramaz adamlar kaldı; öyle ki misafirlerinin yüzüne hırsızlıkla suçlarmış gibi bakarlar, verdikleri yemeği de misafirin başına kakarlar.) (Yazma 32a)

Belirtme durumu eki olarak +IG kullanıldığı için III ve IV. gruplara uymaz. /t-/ özelliğinden dolayı I. gruba da sokulamaz. II. grupla sadece /t-/ özellikleri aynıdır ama II. grubu temsil eden diğer üç özellik (/m-/ , /w/, /y/) veya karşıtı bu şiirde geçmediği için hüküm vermek zordur.

Sonuç

Kâşgarlı Mahmut 11. yüzyıl Türk diyalektleri için en temel kaynağımızdır. Edebî yazı dilinin dışında Oğuz, Kıpçak, Uygur, Suvar, Argu vs. birçok diyalekt hakkında da özel bilgiler vermiştir. Bazen de Kâşgarlı Mahmut’un diyalektler için verdiği bilgilerde birbirine ters düşer ve çelişir gibi görünenlere rastlanır. Örneğin Oğuzlar her zaman /m-/ ünsüzünü /b-/ yapar diyerek geniz ünsüzü bulunan kelimelerin başındaki /b-/ ~ /m-/ karşıtlığında Oğuzcanın /b-/ dili olduğunu söylemiştir. Ancak başka yerlerde ‘Oğuzcadır’ diye kaydettiği bazı kelimeler için verdiği örnek şiirler veya cümlelerde /m-/ ile karşılaşmaktadır. Hatta bizzat madde başında bile ‘Oğuzcadır’ kaydı düştüğü /m-/ önsesli kelimeler bulunmaktadır.

Bazen tek bir diyalekte de aynı şartlarda iki farklı şekilde karşılaşılabilir. Türkiye Türkçesi yazı dilinde bazı kelimelerin başında /d-/ (*düş-* < *tüş-*, *dağ* < *tag*), bazılarında da /t-/ (*tüken-* = *tüken-*, *tuz* = *tuz*) görülür. Bünyesinde geniz ünsüzü bulunan kelimelerin başındaki /b-/ sesi, Ege bölgesi ağızlarında da /b-/ ile söylenir (*ben*, *benze-*, *biñ*). Ancak *bin-* fiili Ege bölgesi ağızlarında

yaygın olarak /m-/ önsesi ile (*min-*) kullanılır. Aynı diyalekte, aynı şartlarda farklı kelimelerde iki farklı şeklin kullanılması normal olsa da, aynı kelimenin iki ayrı şekilde söylenmesi başka bir durumdur. *tuz* kelimesi /t-/ ile, *dağ* kelimesi /d-/ ile söyleniyorsa, bu ilgili diyalekte t- > d- ötümlülüğünün değişik safhalarındaki standartlaşmaları gösterir. Ancak aynı kelimenin, örneğin *tuz* kelimesinin bazen /t-/ (*tuz*) bazen /d-/ (*duz*) veya *bin-* fiilinin bazen /b-/ bazen de /m-/ (*min-*) şekilleriyle kullanılıyor olması standart bir ağız için söz konusu değildir.

Biz Divânu Lugâti't-Türk'teki bu tür farklı şekillerin sebebi olarak, 11. yüzyılda bir tek Oğuzca değil, tıpkı bugün olduğu gibi birden çok Oğuz diyalektinin konuşulmakta olduğunu düşündüğümüzü söylemiştik.

Bir durum için birden fazla varyantın olduğu yani karşıt şekillerin olduğu durumlarda farklı diyalektlerin özelliklerinden bahsedilmesi gerektiği açıktır. Kâşgarlı Mahmut'un yazdıkları, makalemizin başında açıkladığımız varsayımımıza göre incelenince, Divânu Lugâti't-Türk'te Oğuzca için şu karşıtlıklar tespit edilebilmektedir:

b- (<i>ben</i>) Oğuzcası	m- (<i>men</i>) Oğuzcası
y/ (<i>ayak</i>) Oğuzcası	d/ (<i>adruk</i>) Oğuzcası
v/ (<i>ev</i>) Oğuzcası	w- (<i>ew</i>) Oğuzcası
d- (<i>devey</i>) Oğuzcası	t- (<i>tevey</i>) Oğuzcası
Ø/ (<i>tamak</i>) Oğuzcası	G/ (<i>satgaş-</i>) Oğuzcası
k- (<i>kayu</i>) Oğuzcası	x- (<i>hayu</i>) Oğuzcası
+(I)G (<i>söz+üg</i>) Oğuzcası	+nI (<i>sū+ni</i>) Oğuzcası

Bu özellikleri barındıran kaç tane ve hangi özellikte Oğuz diyalektleri olduğuna ise iki farklı açıdan cevap verilebilir:

Varsayımsal olarak yaklaşırsa, eğer “bir durum için iki varyant” varsa, 2 ayrı diyalekt olduğu öngörülebilir. Örneğin, bünyesinde geniz ünsüzü bulduran kelimeler bazen /b-/ bazen /m-/ önsesi ile yazılmış ve Oğuzca olarak kaydedilmişse; bir /b-/ (*ben*) Oğuzcası, bir de /m-/ (*men*) Oğuzcası var olabilir. Eğer “iki durum için ikişer varyant” varsa bu olasılık 4 olur.

Örneğin /b-/ - /m-/ ve /y/ - /d/ karıştıkları varsa şunlardan söz edebiliriz: /b-/ , /y/ Oğuzcası; /b-/ , /d/ Oğuzcası; /m-/ , /y/ Oğuzcası; /m-/ , /d/ Oğuzcası. Üç durumda ikişer varyant varsa 8, dört durumda ikişer varyant olursa 16, beş durumda ikişer varyant olursa 32, altı durumda ikişer varyant olursa 64, yedi durumda ikişer varyant olursa 128 diyalektin var olmuş olabileceği varsayılabilir.

Elbette bütün bunları tespit edecek kadar veri Divânu Lugâti't-Türk'te yoktur. Zaten yukarıdaki varsayıma göre muhtemel olan her diyalektin olması da düşünülemez. Ancak Divânu Lugâti't-Türk'te tespit edilebilen özelliklere göre Oğuzcanın şu 5 farklı diyalektin 11. yüzyılda konuşulmakta olduğunu varsaymamız mümkündür:

I. Tip	/b-/ (<i>ben</i>); /d-/ (<i>devey</i>); /y/ (<i>ayak</i>); /v/ (<i>ev</i>); /Ø/ (<i>tamak</i>); /Ø- - c-/ (<i>ılg, cugdu</i>) Oğuzcası
II. Tip	/m-/ (<i>men</i>); /w/ (<i>awlap</i>); /y/ (<i>koy-, kıy-</i>); /t-/ (<i>teniz</i>) Oğuzcası
III. Tip	/m-/ (<i>men</i>), /d/ (<i>udıkla-</i>), +nI (<i>süni</i>) Oğuzcası
IV. Tip	/m-/ (<i>manga</i>), /w-/ (<i>kewer</i>), /G/ (<i>satga-ş-</i>), /t-/ (<i>tün</i>), /y-/ (<i>yélgın</i>), +nI (<i>kimni</i>) Oğuzcası
V. Tip	/m-/ (<i>manga</i>), /v/ (<i>tavar</i>) Oğuzcası

Bunların dışında farklı bazı diyalektleri temsil edebilecek şiirler, cümleler varsa da, karışıklığı bilinen özelliklerinin sadece 1-2 tanesini içermiş olmaları bakımından yeterli veriyi sunmamaktadırlar.

Kaynaklar

- Alimov, Rysbek (2008). “Divanu Lugati’t-Türk’e Göre Kıpçakların Dili”. *Doğumunun 1000. Yılında Kâşgarlı Mahmut ve Eseri Sempozyumu*. İstanbul Büyükşehir Belediyesi Yay. 5-7 Eylül.
- Atalay, Besim (1939-1941). *Divanü Lûgat-it-Türk Tercümesi I-III*. İstanbul: TDK Yay.
- Banguoğlu, Tahsin (1960). “Kâşgarî’den Notlar III: Oğuz Lehçesi Üzerine”. *TDAY Belleten* 1960: 23-48.
- Çoban, M. Selda (2005). *Divanu Lugati’t-Türk’te ‘Oğuzca’ Kayıtlı Dil Malzemesi*. Yüksek Lisans Tezi. Ankara: Ankara Üniversitesi.
- Dankoff, Robert and James Kelly (1982, 1983, 1984). *Mahmūd al-Kâşgarî, Compendium of the Turkic Dialects (Dîwân Luyât at-Türk)*. Turkish Sources VII. Part I-III. Harvard University Printing Office.
- Doerfer, Gerhard (1987). “Mahmūd al-Kâşgarî. Arÿu, Chaladsch”. *Ural-Altäische Jahrbücher* 7: 105-114.
- Emet, Erkin (2008). “Divan-u Lugati` t Türk” ve Uygur Ağızları”. *Uluslararası Türkiyat Araştırmaları Bilgi Şöleni Bildirileri, Kâşgarlı Mahmut ve Dönemi*. Ankara: TDK Yay. 171-204.
- Gökdağ, Bilgehan Atsız (2007). “Kençekler ve Kençekçe”. *Dil Araştırmaları* 1: 97-108.
- Gülsevin, Gürer (2008a). “Divanu Lügati’t-Türk’teki Oğuzca Özelliklere Karşılaştırmalı Bir Bakış”. *Doğumunun 1000. Yılında Kâşgarlı Mahmut ve Eseri Sempozyumu*. İstanbul Büyükşehir Belediyesi Yay. 5-7 Eylül.
- (2008b). “Kaşgarlı Mahmut’un Verdiği Bilgilere Göre Arguca Eski Halaçça Olabilir mi?”. *Uluslararası Kaşgarlı Mahmut Sempozyumu Bildiri Metinleri*. Rize Üniversitesi Yay. 286-294.
- Güner, Galip (2009). “Divânü Lugâti’t-Türk’te Kençekler ve Bazı Kençekçe Kelimeler Üzerine Düşünceler”. *bilig, Türk Dünyası Sosyal Bilimler Dergisi* 48: 75-90.
- Kaçalın, Mustafa (2008). *Kâşgarlı Mahmud, Dîwânu Luğâti’t-Türk*. (baskıda) TDK Yay.

- Karahan, Akartürk (2008). “Divânü Luğâti’t-Türk’e Göre Çiğil Lehçesi ve Karahanlı Yazı Dili ile İlişkisi”. *Uluslararası Türkiyat Araştırmaları Bilgi Şöleni Bildirileri, Kâşgarlı Mahmud ve Dönemi*. Ankara: TDK Yay. 467-477.
- Karahan, Akartürk (2013). *Divânü Luğâti’t-Türk’e Göre 11. Yüzyıl Türk Lehçe Bilgisi*. Ankara: TDK Yay.
- Killi, Gülsüm (2008). “Türk Diyalektolojisi Araştırmalarının Eşsiz Kaynağı Divânü Luğâti’-Türk”. *Kâşgarlı Mahmud Kitabı*. Ed. F. Sema Barutçu Özönder. Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yay. 375-403.
- Korkmaz, Zeynep (1972). “Kâşgarlı Mahmud ve Oğuz Türkçesi”. *Türk Dili, Divanü Luğati’t-Türk Özel Sayısı 253*: 3-19.
- Korkmaz, Zeynep (2013). *Türkiye Türkçesinin Temeli Oğuz Türkçesinin Gelişimi*. Ankara: TDK Yay.
- Pritsak, Omeljan (1959). “Kâşgaris Angaben über die Sprache der Bolgaren”. *Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft* 109: 92-116.
- Schönig, Claus (2004). “On some unclear, doubtful and contradictory passages in ‘Mahmūd al-Kâşgarī’s Dīwān Luğāt at-Turk’ ”. *Türk Dilleri Araştırmaları* 14: 35-56.
- Toprak, Funda (2003). “Divanü Luğati’t-Türk’te Kıpçakça Kaydıyla Verilen Kelimelerin Tarihi Kıpçak Söz Varlığı İçindeki Yeri”. *Türkoloji Dergisi* XVI (2): 79-90.
- Yazma (Tıpkıbasım). *Kâşgarlı Mahmud, Divânü Luğâti’t-Türk*. Ankara: Kültür Bakanlığı Yay.

What Kind of Oghuz Dialects Were Spoken in the 11th Century?

Gürer Gülsevin*

Abstract

Mahmûd al-Kâşgârî, the author of *Dîwân Lugât at-Turk*, provided extremely valuable information about Turkic dialects (Oghuz, Kipçak, Uyghur, Argu ... etc.) spoken in the 11th century. Many scientists who have worked on the Turkic dialects of the 11th century have assessed the properties which Mahmûd al-Kâşgârî particularly noted were the properties of Oghuz, Kipçak, Argu etc. However, this is only a part of the whole truth. In this article, basing my ideas on a different assumption, I have tried find the Oghuzic properties in chapters which Kaşgari did not intentionally mark as Oghuzic. In this article, I will first explain my assumption and then try to determine other properties that might be Oghuzic in the *Dîwân Lugât at-Turk* based on this assumption. Finally, depending on the properties I have found, I will try to determine what kind of Oghuz dialects were spoken in the 11th century.

Keywords

Oghuzic, Oghuzic dialects, Mahmûd al-Kâşgârî, 11th century Turkic dialects, comparative historical Turkic dialects

* Prof. Dr., Ege University, Institute of Turkish World Studies, Department of Turkish Language and Dialects - İzmir/Turkey
gurergulsevin@gmail.com

Какие огузские диалекты были в 11-м веке?

Гюрер Гюлсевин*

Аннотация

Махмуд Кашгари, автор «Дивани лугат ат-тюрк», дает чрезвычайно ценную информацию о тюркских диалектах 11 века (огузский, кыпчакский, уйгурский, аргуский, чигильский и т.д.). Многие ученые, исследующие тюркские диалекты того периода, анализируют особенности огузского, кыпчакского, аргуского диалектов, отмеченных самим Махмутом Кашгари. На самом же деле, здесь представлено не все целое, что имелось, а лишь только часть целого. В данной работе мы, опираясь на другое предположение, попытались найти особенности огузского диалекта в разделах, непомеченных Махмутом Кашгари как «огузский». В данной статье мы сначала объясняем свою гипотезу. Затем, на основе этой гипотезы, выявляем особенности огузского диалекта в «Дивани лугат ат-тюрк». И в конце, опираясь на особенности огузского диалекта, выражаем свою точку зрения о существовавших в 11-го веке огузских диалектах.

Ключевые слова

огузский, огузские диалекты, Махмут Кашгари, тюркские диалекты 11 века, сравнительные тюркские диалекты

* Проф.док., Эгейский университет, институт исследований тюркского мира, отдел тюркского языка и диалектов - Измир /Турция
gurergulsevinn@gmail.com